

Aynur XƏLİLOVA

UŞAQ FOLKLORU: PROBLEMLƏR, MÜLAHİZƏLƏR

Uşaq folkloru bədii yaradıcılığın hər üç növünü (lirik, epiq, dramatik) əhatə etməklə layla, oxşama, nağıl, tapmaca, yanıltmac, düzgү, sanama, nəgmə və başqa bu kimi janrları, müxtəlif oyun və tamaşaları çevrələyir.

Bəzi istisnaları çıxmaq şətirlə, çağdaş dönmədə uşaq folklorunun yeni nümunələrinin yaranması, demək olar ki, qeyri-mümkündür. İstisnalar isə laylalar, oxşama və əzizləmələr, qismən də uşaq oyunları və onların tərkib hissəsi olan mənzum mətnlərlə əlaqədar müşahidə edilir. Düzülüb-qoşulan laylaların, oxşama və əzizləmələrin mətninə diqqət yetirdikdə müasir dövrümüzdə onların daha çox uşaq adları fonunda ortaya çıxdığını görürük.

Geniş mənada uşaq folkloru nümunələrinin yaranmaması bir tərəfdən sazlı-sözlü, sinədaftər nənə-babalarımızın dünyalarını dəyişmələri ilə, həmçinin internet əsrində yaşamağımızla izah edilir. Digər tərəfdən, ümumiyyətlə, folklor örnəkləri hər gün yaranır, yaxud xarakter və struktur baxımından şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi kimi ortaya çıxacaq olan hər hansı bir mətn elə yaranan kimi folklor mətni hesab edilə bilməz. Onun folklor statusu qazanması üçün cıalanma, variantlaşma, şifahi daşınma və başqa bu kimi prosesləri keçirməsi lazımdır. Deməli, indiki dövrdə bizim üzərimizə düşən vəzifə əlimizdə olan zəngin folklor xəzinəmizi, o cümlədən uşaq folklorumuzu qoruyub saxlamaq, peşəkar və sıravi informatorların yaddaşında hələ də yaşamaqda olan xam materialların toplama-tərtib işini həyata keçirməkdir.

Yeri gəlmışkən, bir məsələyə diqqət çəkmək istərdik.

F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanasında uşaq nəşrləri ilə tanışlıq zamanı 2004-cü ildə "Tutu" nəşriyyatında çap edilmiş "Şehirli nağıllar" kitabı təəccübümüze səbəb oldu. İlk baxışdaca diqqəti cəlb edən kitabın ağırlığı və ölçüsü idi. Təbii ki, uşaq həm maraqlı dairəsi baxımından, həm də psixoloji olaraq qalın, ağır və böyük ölçülü kitabı qəbul edə bilməz. Uşaq folkloru, yaxud ədəbiyyatı nəşrləri, təbii ki, antologiyalar istisna edilməklə, uşaqları maraqlandıran, onların mətni qavramasına yardımçı olan formatda olmalıdır. Arzuolunmaz məqamlardan biri kitabda yer almış bəzi rəsmlərin uşaqların yaş səviyyələrinə uyğunsuzluğudur. Kiçik və orta yaşı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş kitabda mətnin tələb etmədiyi, məzmunla əlaqəsi olmayan açıq-saçık rəsmlərə nə ehtiyac var?

Müşahidə olunan digər məqam isə bəzi rəsmlərdə öz əksini tapmış "obrazlar"ın antropoloji quruluş baxımından tipik azərbaycanlıya qətiyyən aidiyətinin olmaması və ya bənzərsizliyidir. Əslində isə millətin tarixi, mənəvi-mədəni keçmişlə ilə bağlı olduğundan folklor mətnləri ilə əlaqəli rəsmlərdə hər

bir detala xüsusi həssaslıqla yanaşılmalı, təsvirlərdə millətə xas olan fərdi cizgilər mütləq şəkildə öz əksini tapmalıdır. Çünkü bu rəsmlər tarixi keçmişimiz və əcdadlarımız haqqında da təsəvvür formalasdır.

Etiraf etmək lazımdır ki, müasir uşaq təfəkkürü 50-100 il bundan əvvəlki uşağın təfəkkürü ilə bir deyil. İndiki uşaqların təfəkkürü daha çevik və dinamik, biliyi, yaxud informasiya alma əhatəsi daha genişdir. Bu baxımdan uyğun materialların, bilgi və informasiyanın çatdırılma vasitələrinin çeşidliliyi də əhəmiyyətli rol oynayır. Belə ki, müasir uşaq ona hesablanmış materiallarla tanışlıq imkanını təkcə canlı informatorlar, yaxud dərsliklər, qiraət kitabları, ayrı-ayrı jurnallar vasitəsilə deyil, eyni zamanda, müxtəlif telekanallar, elektron cihazları, internet yayım vasitələrilə də əldə edə bilir. Bu baxımdan televiziya kanallarının üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Çünkü vizual təqdimat uşağın yaddaşına, təfəkkürünə, psixologiyasına daha sürətli və uzunmüddətli təsir göstərir. Buna görə də böyüməkdə olan yeni nəslin milli ruhda formalasdıb inkişaf etməsi üçün televiziya kanallarında uşaq folklorunun təbliğinə xüsusi diqqət ayrılmalı, həmçinin ümumfolklor xəzinəmizdən müvafiq seçimlər uyarlı şəkildə gündəmə gətirilməlidir. Bu yönən milli kimliyimizin ifadəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun ayrı-ayrı boylarının uşaqların müxtəlif yaş dövrlərinə müvafiq ekran variantının yaradılmasına böyük ehtiyac var. Təqdirəlayiq haldır ki, "Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy"la "Uşun qoca oğlu Səgrək boyu" artıq belə bir formatda mövcuddur. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin xətti ilə C.Cabbarlı adına "Azərbaycanfilm" kinostudiyasında istehsal edilmiş bu yaradıcılıq işləri uğurlu alınmışdır. "Səgrəyin dastarı"nda türklərin totem kimi qəbul etdikləri göy qurdun ani şəkildə də olsa görüntüyə gətirilməsi ilə müasir uşaq qurdun ruslar tərəfindən təqdim olunan nadan canavardan fərqli obrazı ilə tanış olur. O, uca dağın zirvəsində dayanıb göylərə boylanan özünəməxsus, amiranə görünüşlü arxetip kimi canlanır. Bu görüntüsü və eləcə də diqqəti çekən digər vacib məqamlar uşaq təfəkküründə mənəvi-mədəni və tarixi keçmişimizlə bağlı konkret təsəvvürlərin formalasmasına gətirib çıxarır.

Bizcə, eposun bütün boyları qeyd edilən yaradıcılıq prosesinə cəlb olunmalıdır. Çünkü ana kitabımda elə bir boy tapmaq olmaz ki, orada sözügedən mövzu ilə əlaqəli motiv olmasın. Eləcə də, ümumfolklor xəzinəmizə daxil olan digər örnəklərlə bağlı bu istiqamətdə kompleks şəkildə yaradıcı işlər aparmaq olar.

Təəssüflə qeyd olunmalı faktlardan biri də budur ki, dini mövzuda cizgi filmlərimizə, demək olar ki, rast gəlmirik. Bu mövzuda Türkiyə istehsalı olan cizgi filmlərini nəinki uşaqlar, hətta böyükər də maraqla seyr edirlər. Burada, "uşaqlar üçündür" deyə heç bir primitiv yanaşmadan söhbət gedə bilməz. Bu istiqamətdə bizdə də əməli fəaliyyət ortaya qoyulsalar, faydalı olardı. Folklor qaynaqlarından, mövcud dini mənbələrdən, rəvayətlərdən istifadə etməklə uşaqlara qutsal dəyərləri anlatmaq, İslam dininin bəzi vacib məqamları haqqında yiğcam şəkildə də olsa bilgi vermək onların mənəvi tərbiyəsinə hesablanan müstəsna əhəmiyyətə malik amillerdəndir.

Qədim türklərin totem kimi qəbul etdikləri göy, yaxud boz qurd, türk hökmədarları, tarixi-coğrafi arealımızla ilgili folklor materialları uşaqların müxtəlif yaş mərhələlərindeki qavram səviyyələrinə uyğun, onların daha çox maraq göstərdiyi və qəbul edəcəyi formalarda təbliğ edilməlidir. Bu gün hər bir azərbaycanlı ailəsində böyükən uşaq kiçik yaşlarından özünü tanımlı, dərk etməli, mən kiməm, əcdadlarım kimdir, hansı millətin və torpağın övladıyam, Vətənim haradır, hansı dinə mənsubam, hansı dildə danışıram və sair kimi suallar ətrafında düşünməlidir. Bu vacib amillər uşaqlara milli qəhrəmanlıq ruhu, mental dəyərlərə sevgi, sədaqət və hörmət hissi aşılıyaraq gələcəkdə onların millətimizə və ölkəmizə layiqli bir vətəndaş kimi yetişməsinə xidmət

etmiş olar. Ümumiyyətlə, mənəvi-əxlaqi aşınmalardan qorunmağa və milli ruhda tərbiyələnməyə hesablanmış və hazırda böyük ehtiyac duyulan bu cür mövzuların təbliğatına ciddi yanaşmaq lazımdır.

Digər ölkələrdə uşaqlar üçün ayrıca telekanallar fəaliyyət göstərir. Əgər Azərbaycanda da belə bir telekanal mövcud olarsa və o, yuxarıda sözügedən istiqamətdə fəaliyyət göstərsə, bu həm uşaqların mənəvi ehtiyaclarını ödəyər, həm onların bir azərbaycanlı kimi yetişməsinə xidmət göstərər, həm də Azərbaycan uşaq folklorunun təqdim-təbliği, eləcə də uşaq ədəbiyyatının inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edər.

Hazırkı vəziyyətdə isə mövcud telekanallarda digər məsələlər kimi uşaq folklorumuzun vizual təqdim-təbliği də ürəkaçan deyildir. Televiziya kanallarında daha çox xarici ölkə istehsalı olan çizgi filmlərinə yer verilir. Bunun da səbəbi özümüzün sözügedən formatda işlərimizin olmaması, yaxud da az olmasıdır. Təqdim edilən xarici məhsul böyük əksəriyyətlə həm keyfiyyət, həm uşaqların mənəvi ehtiyaclarını ödəmək, həmçinin də tərbiyəvi məzmun-mahiyyəti ilə diqqəti çəkir. Lakin, təbii ki, bunlar istehsalı olduqları ölkənin maraqları və milli xüsusiyyətlərini ifadə edir.

Telekanallarda bəzən nifrət, kin, qəzəb, aqressiya ilə çulğalanmış çizgi filmlərinə yer verilməsi acinacaqlı hal kimi təəssüf doğurur. Uşaqlar özlərini bu çizgi filmlərinin "qəhrəmanları"na bənzədir, onların hərəkətlərini yamsayırlar. Nəzərdən qaçırmak olmaz ki, uşaqlıq dövrü insan ömrünün elə bir mərhələsidir ki, bu dövrdə insan gördüğünü daha tez götürür və beyninə həkk edir. Odur ki, psixologiyaya mənfi təsir göstərən, aqressiyaya yönəldən və arzuolunmaz nəticələrə aparan belə hallar yolverilməzdır.

Odur ki, uşaq folkloru nümunələrinin vizual təqdimati məsələsi kompleks yanaşma tələb edir və bu gərkli işdə dövlət nəzarəti və qayğısına ehtiyac var. Çünkü müasir uşaq ədəbiyyatı fərdi yaradıcılıq prosesi olduğundan onun təqdimati və qorunması özəl olaraq öz müəllifi tərəfindən də həyata keçirilə bilir. Folklor isə ümumxalq yaradıcılıq məhsulu olduğundan hamı ona fərdi yanaşma nümayiş etdirmir. Başqa sözle desək, müasir uşaq ədəbiyyatının konkret sahibi var. Buna görə Azərbaycan folklorunun qorunması, təqdim-təbliği və gələcəyə ötürülməsi indiki dövrdə bütövlükdə dövlət və ümumxalq qayğısı tələb edən məsələdir.

Dövrümüzdə uşaq folkloruna yanaşmanın göstəricilərindən biri də müasir uşaq ədəbiyyatının sözügedən irsə münasibətidir. Folklor materialına müraciət, forma, məzmun, ənənəvi obrazlar sistemi, səciyyəvi motiv, təhkik, süjet parçası və s. baxımından bəhrələnmə yolu ilə gerçəkləşir. Məsələn:

Bozbaşı
Boş boşqaba
Boşaltdılar.
Qazanı
Bir tərəfə
Boş atdır.

Müasir uşaq ədəbiyyatımızın istedadlı nümayəndələrindən olan Zahid Xəlilin folkordan bədii forma baxımından istifadə etməklə yazdığı bu kimi yaniltmacların əsas məqsədi uşaqlarda nitq qabiliyyətinin inkişafına, müəyyən səs və sözlərin düzgün tələffüzüni vərdiş etdirməyə yönəlmüşdür.

Rafiq Yusifoğlunun uşaq oyununun süjet xətti üzərində düzüb-qoşduğu "Bənövşə, bəndə düşə" şeirində folklor materialından bəhrələnmə müəllifin aydın və ahəngli üslubu ilə birləşərək maraqlı bir şəkildə ortaya çıxmışdır:

-Bənövşə,
-Bəndə düşə.
-Bizdən sizə kim düşə?
Gülə-gülə söylədi

*Dəstəbaşımız Rövşən:
 -Adı gözəl, özü gözəl
 Bənövşə.
 Yaman şeymiş bu şeytan.
 Bəndə düşmək bir yana,
 Bəndi qirdı, qopardı.
 Üstəlik Nərgizi də
 Dəstəmizdən apardı.*

Müəllifin -

*Gözləyirəm yolunu,
 Günüm çıx, ay günüm, çıx!
 Görüm sənsiz olmasın
 Mənim bircə günüm, çıx!*

*Üstümüze nur ələ,
 Ömrümüzü nur ələ.
 Hava kimi gərəkdir
 Nur obaya, nur ələ.*

- şeiri də xalq yaradıcılığından yararlanma ilə yazılmışdır. Folklordan gəlmə motiv və təhkiyənin müşahidə olunduğu bu şeirdə ölçü və ahəng elə qurulmuşdur ki, kiçik yaşılı uşaqlar onu çox rahatlıqla qavraya və yadda saxlaya bilirlər.

Uşaq nəşri folklordan istifadə üçün daha geniş imkanlar açır. Şifahi epik ənənənin özü də sözügedən yaradıcı əlaqə üçün yaxşı material verir. Bu əlaqəni öz yaradıcılığında eks etdirən müasir yazarlardan biri də Qəşəm İsbəylidir.

Q. İsbəyli epik nümunələrdə süjeti qeyri-real məkan, hadisə və obrazlar üzərində qurmağa üstünlük verir. Bədii təxəyyülün məhsulu olan belə nümunələrdə müəllif fikri öz ünvanına birbaşa deyil, dolayı yolla çatdırılır. Bunun özü də nəticə etibarilə uşaqlarda hadisə və əhvalatları düşünüb dərk etmək bacarığının inkişafına yönəlir. "Elnur, Əkil və onların başına gələnlər" və "Cin" nağıl-povestlərinin süjeti məhz bu istiqamətdə qurulmuşdur. Xalq yaradıcılığında rast gəlinən canlı-cansız əşyaların insana (yaxud da eksinə) çevrilmə motivi əsasında yaradılmış "Elnur, Əkil və onların başına gələnlər" əvvəldən axıra kimi folklor ruhunda, nağıllardan müxtəlif yönümlərdə istifadə yolu ilə yazılmışdır. Məhz bu cəhət sözügedən nağıl-povestin daha maraqlı və oxunaqlı olmasına təmin etmişdir. Müəllif folklordan bəhrələnməyə yaradıcı yanaşaraq, onu əsərə mexaniki deyil, ümumi məzmuna uyarlı şəkildə daxil etməyə çalışmışdır. Nağıl-povestin balaca qəhrəmanının adı da təsadüfi seçilməyib,

*Əkil-Bəkil quş idi,
 Ağaca qonmuş idi.
 Getdim onu tutmağa,
 O məni tutmuş idi*

- misraları ilə başlayan ənənəvi materialdan alınmadır. Bu da quşdan insana çevrilən Əkilin bioloji varlıq kimi mövcud olduğu birinci motivlə uyarlıq yaradır.

Q.İsbəylinin "Cin" nağıl-povesti şərti olaraq iki hissəyə bölünür. Gerçek həyatı eks etdirən birinci hissədə dini-mifik təsəvvürlərdən gələn və xalq arasında yaygın olan inanclardan istifadə olunmuşdur. Bu inanclar nağıl-

povestdə həm süjetyaradan komponent kimi çıxış edir, həm də qeyri-reallıqları əks etdirən ikinci hissəyə - nənənin danışacağı nağıla bir növ keçid etmək imkanı yaradır:

"- İnsan ağlı ilə güclüdü, oğul bala. - Arvad əl atıb cibindən bir sancaq çıxardı. - Gətir taxım yaxana, cin belə şeylərdən qorxan olar, gözlə açılıb düşməsin. Keçmişdə kim cin görse, sancağı taxarmış onun yaxasına. O da qalib qul olmuş həmin adama..."

- **Nənə, danış da...**
- **Nə danışım, ay bala?**
- **Cindən...".**

Nənənin söylədiyi nağılı əks etdirən ikinci hissədə uşaq folkloruna müraciət, nağıl janrına məxsus müxtəlif elementlər və s. vasitəsilə gerçəkləşməklə daha konkret və çoxelementli səciyyə daşıyır. Burada kasib, tənbəl və acgöz bir kişinin başına gələn hadisələr, onun cinlər ölkəsinə getməsi və s. folklor kontekstində öz bədii həllini tapır.

**"Getdilər ha, getdilər;
Təpələrdən yel kimi.
Getdilər ha, getdilər;
Dərələrdən sel kimi.
Açı yovşanlıq keçib,
Şirin biyanlıq keçib,
Getdilər ha, getdilər;
Badeyi-sərsər kimi."**

Axır ki, gedib çatdırılar Cinlər ölkəsinə".

Kişinin cinlər ölkəsinin padşahından bütün canlıların dilini bilmək bacarığı əldə etməsi də folklor中 gəlmə səciyyəvi motivdir. Şifahi epik ənənənin nağıl janrına məxsus bu motivdə sehirli qüvvənin təmsilçisi, adətən, ilanlar padşahı olur. Nağıl-povestdə isə bu məzmun cinlər padşahı tərəfindən həyata keçirilir.

Əsasən, sehrli nağıllardan bəhrələnmə yolu ilə yazılmış "Cin" nağıl-povestində acgözlük, zəhmətsiz qazanc əldə etmək istəyi kimi mənfi xüsusiyyətlər pislenilir, xeyirxahlıq və əməksevərlik keyfiyyətləri təbliğ olunur.

Bu gün çağdaş uşaq ədəbiyyatı yazarları örnək sayılacaq bədii nümunələrdən forma, ideya-məzmun, sənətkarlıq xüsusiyyətləri və s. baxımından yararlanmalı, özləri üçün düzgün yaradıcılıq istiqaməti müəyyənləşdirməlidirlər. Bu baxımdan Fikrət Sadiqin xalq arasında məşhur olan "Çanaqlı bağa ilə qurbağa" şeiri sözün həqiqi mənasında örnək hesab edilən uşaq ədəbiyyatı nümunələrindəndir:

**Bir çanaqlı
Çağ'a bağa
Girdi bağa,
Oynamaga.
Bir qurbağa
Onu görüb
Qoydu lağa:
- Buna bax, a!
Buna bax, a!
Əynindəki
Qina bax, a!
Yaman qorxdu**

*Çağa bağa.
Elə qaldı
Baxa-baxa.
Sonra dedi:
- Sən də bağa,
Mən də bağa.
Təkcə "qur"un
Artıqdı, ha!
Çox döşünə
Döymə, qaşa!
Quruldama
Lovğa-lovğa.*

Doğrudur, müəllif burada birbaşa uşaq folkloruna müraciət etməmişdir. Lakin xalq yaradıcılığından, daha konkret desək, atalar sözünün (Tısbığa qınından çıxdı, qınıni bəyənmədi) ifadə etdiyi məzmundan bəhrələnməklə səciyyəvi uşaq ədəbiyyatı nümunəsi yaratmışdır. Bədii keyfiyyət və bitkin fikir ortaya qoyan bu kiçik şeir özündə dərin ideya-məzmun tutumu əks etdirməklə, eyni zamanda böyüklerin də marağına səbəb olmuşdur. F.Sadiğın ustalığı ondadır ki, o, atalar sözünü mətn olaraq təqdim etmir, şeiri özünəməxsus yanaşma ilə sözügedən folklor nümunəsinin motivi üzərində quraraq, əsas diqqəti ideya-məzmunun ortaya qoyulmasına yönəldir və buna nail olur.

Çox istərdik ki, müasir uşaq ədəbiyyatında uşaq folklorundan yararlanma təkcə tərz, yaxud hansısa başlanğıc qəlib-ifadələrdən, adlardan istifadə şəklində deyil, müvafiq janrıñ malik olduğu poetik sistemin müxtəlif elementləri baxımından və yaradıcı şəkildə öz əksini tapsın. Folklora yaxınlaşma, folkloranın bəhrələnmə əgər düzgün istiqamətdə qurulsarsa, bu, mətnin səmimiliyini, maraq və əhəmiyyətini artırır, uzunömürlülüyü təmin edər. Odur ki, genetikası etibarilə folklor xəzinəsinə söykənən, klassik mədəni irsdən rişələnən, təxminən, XIX əsrin sonuncu rübündən sistemli və məqsədyönlü xarakter qazanan, XX yüzillikdə isə ədəbi-bədii yaradıcılığın hər üç sahəsini (poeziya, nəşr və dramaturgiya) və müxtəlif janrları əhatələməklə daha geniş bir çevrədə davam etdirilən Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında uşaq folklorundan yararlanmaya xüsusi əhəmiyyət verilməlidir.

